

КРАЇНСЬКА
МОВА
І ЛІТЕРАТУРА
В ШКОЛІ

ЖОВТЕНЬ

1976

10

У НОМЕРІ:

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ

- 3 Неділько В. Я.— Проблеми викладання літератури в сучасній школі в умовах науково-технічної революції

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

- 16 Гон М. Я.— Пошуки героя (До питання про принципи змалювання образу позитивного героя в драматургії Я. Галана)
- 24 Яценко І. Т.— Семантична і морфемна будова слів з неподільною і подільною основою
- 34 Сікорська З. С., Шарпило Б. А.— Твірні слова і твірні основи

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

- 44 Рудик Н. Т.— Сучасна українська поезія в позакласній роботі школи працюючої молоді
- 56 Хропко П. П.— Творчість Г. Квітки-Основ'яненка у 8 класі

МЕТОДИКА МОВИ

- 66 Усатенко Т. П.— Критерії добору ілюстративного матеріалу з мови
- 72 Морозько Н. П.— Про зв'язок у викладанні української і російської мов
- 78 Голобородько Є. П.— Вивчення дієприслівника в школах з російською мовою викладання

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- 84 Руденко М. А.— Малому читачеві — велику літературу
- 86 Скорик О. С.— В. Я. Мельничайко. Робота з граматичними синонімами на уроках української мови в IV—VIII класах
- 87 Батюк Л. І., Стельмахович М. Г.— О. П. Блик. Вивчення української мови в п'ятому класі
- 91 Книжкова полиця словесника
- 93 Рекомендуємо прочитати в журналах

ЩОМІСЯЧНИЙ
МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УРСР

10

306

1976

ЖОВТЕНЬ

Виходить з березня
1951 року

ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНЬСЬКА ШКОЛА»
м. КИЇВ

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ В УМОВАХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Науково-технічна революція глибоко і всебічно впливає на всі сфери суспільного життя. Наслідки і досягнення її прямо чи опосередковано діють на інтелектуальну, духовну, моральну сферу людини. Здобутки науково-технічної революції в наш час є важливим фактором дальшого розвитку суспільства. «...Тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹, — вказував на тісну взаємопов'язаність науково-технічного прогресу й процесу соціального розвитку суспільства товариш Л. І. Брежнев.

Прямого й безпосереднього впливу НТР зазнає система народної освіти. Насамперед слід відзначити зміни в психологічних особливостях та пізнавальних можливостях учнів, зумовлені НТР. Розвиваючи науку й техніку, удосконалюючи виробничий процес, змінюючи природу, все навколишнє середовище, сягаючи у своїй невгамовній допитливості в безмежжя Космосу, людина зазнає й зворотного впливу науково-технічної революції — як на кожную особистість зокрема, так і на все суспільство в цілому. На XXV з'їзді Компартії України підкреслювалося, що «завдання комуністичного будівництва, прискорення науково-технічного прогресу вимагають дальшого вдосконалення всієї системи освіти. Її зміст повинен бути підпорядкований формуванню у молоді комуністичного світогляду, високих моральних якостей, підготовці до суспільно корисної праці, фізичного загартування. Важливе місце в розв'язанні цих завдань належить професійній орієнтації і трудовому вихованню учнів»².

Природно, що вплив НТР на людину найпомітніше відчувається у дитячому віці. Формування світогляду, рис характеру, життєвих інтересів, ставлення до певної професії тощо — усе це несе на собі відбиток умов НТР. А що процес цей відбувається переважно в шкільні роки, то він не може не пов'язуватися з усією системою народної освіти, значення якої в епоху НТР помітно зростає. «Освіта стає все більше значним «джерелом зростання» суспільного багатства, і вплив

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 53.

² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1976, с. 45.

її на економічний прогрес перевищує вплив деяких інших чинників. Водночас вона становить необхідний елемент формування людської особистості»³.

Вплив науково-технічної революції на систему народної освіти відбувається трьома напрямками:

1. Змінюється суб'єкт навчального процесу — учень. Для сучасного учня характерним є прискорений фізичний та інтелектуальний розвиток — акселерація. Оточені змалку великою кількістю джерел інформації, діти, підлітки мають у наш час значно сприятливіші умови для всебічного розвитку, ніж це було, скажімо, 20—30 років тому. Найдивовижніші наукові відкриття, здобутки техніки, високі досягнення мистецтва сприймаються ними як щось звичайне, майже буденне. Разом з тим у них прискорено розвивається здатність до аналітичного мислення, до самостійного засвоєння знань. Учні значно краще, ніж колись, обізнані з навколишнім життям, мають уявлення про головні напрямки розвитку науки і техніки, різноманітні професії.

Це створює умови для інтенсифікації навчального процесу, запровадження таких форм, методів і прийомів викладання в школі, які раніше вважалися недоступними для учнів. Зокрема, ці зміни знайшли свій вияв у запровадженні нових програм, у переведенні початкової освіти з чотирирічного на трирічний термін навчання, в «опусканні» ряду розділів програм із старших класів до молодших тощо⁴.

2. Змінюється й зміст («об'єкт») шкільного навчання: основи наук як шкільні дисципліни бурхливо збагачуються новими даними, фактами. Зростає обсяг шкільної освіти. Вводяться нові й складні розділи, як-от, скажімо, елементи теорії відносності, новітнє вчення про будову речовини, про атомну енергію, спадковість тощо. У програмах з мови введено вивчення тем: «Загальні відомості про українську мову», «Культура мови і стилістика» та ін. У курсах літератури значно глибше й повніше висвітлюються такі важливі й складні питання, що мають методологічний характер, як суспільна роль літератури, її класовий характер, поняття комуністичної партійності літератури та мистецтва й ін. До програми введено твори письменників, які раніше не вивчалися. Посилена увага до сучасності вимагає ознайомлення учнів з найновішими досягненнями літератури, з творами, удостоєними Ленінської та Державної премій СРСР і Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. Збільшилася кількість творів, передбачених програмою для оглядового ознайомлення. Нарешті, підвищилися вимоги й до науковості опрацювання всього програмового матеріалу з мови і літератури, значно більше уваги приділяється його теоретичним аспектам.

3. Як наслідок двох перших виявів впливу НТР на середню освіту виникає нагальна потреба дальшого розвитку і вдосконалення всього навчального процесу, зокрема методики викладання шкільних предметів.

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді XXV з'їздові партії, говорячи про необхідність дальшого піднесення всієї системи народної освіти, зазначив, що першорядним завданням є «приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя»⁵.

Отже, зміни відбуваються як у змісті середньої освіти, так і у методиці викладання. «Під впливом науково-технічної революції, яка розгортається, проходять помітні зміни у змісті процесу освіти, що зумовлює

³ Человек — наука — техника (Опыт марксистского анализа научно-технической революции). АН ЧССР, АН СССР. М., Политиздат, 1973, с. 157.

⁴ Див.: Е. С. Березняк. Учитель и ученик. К., «Знання», 1976; М. А. Прокофьев. Советская общеобразовательная школа на современном этапе. М., «Мысль», 1975, с. 24—25; Л. В. Занков. Дидактика и жизнь. М., «Просвещение», 1968, та ін.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 86.

появу нових вимог до взаємин між учителем і учнем, методів навчання та його техніки, які в цьому контексті і тільки в ньому можуть набути виняткового значення»⁶,— до такого висновку прийшли відомі вчені-філософи, соціологи, історики Радянського Союзу та Чехословаччини, які створили спільну монографію про науково-технічну революцію.

Слід відзначити й ще одну важливу, а можливо, і визначальну рису сучасного навчально-виховного процесу, яка, мабуть, дедалі помітніше впливатиме на розвиток усієї системи народної освіти,— це необхідність вироблення в учнів умінь і навичок самостійного мислення, самостійного розв'язання будь-яких навчальних завдань, а надалі — життєвих і виробничих. «В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»⁷,— говорив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнєв.

Усе це, безперечно, має пряме й безпосереднє відношення і до розвитку як загальної дидактики, так і конкретних методик, у тому числі й методики викладання літератури.

Комплекс питань, пов'язаних з розвитком системи народної освіти в епоху НТР, є дуже широким, складним і, на жаль, ще недостатньо науково осмисленим, хоч ті або інші його аспекти досліджуються в ряді ґрунтовних праць⁸. Питання ж безпосереднього впливу науково-технічного прогресу на методику викладання літератури в школі, наскільки нам відомо, предметом спеціального дослідження ще не стало.

Ніякою мірою не претендуючи на більш або менш повне розв'язання цього важливого для практики роботи сучасної школи питання, ми маємо на меті лише зосередити увагу на тих проблемах методики літератури, які, на нашу думку, є найважливішими і найбільше взаємозв'язаними з процесом науково-технічної революції.

Насамперед слід говорити про посилення ідейно-виховного впливу літератури і як виду мистецтва, і як шкільного предмета (він являє собою орієнтовану на учня «інтерпретацію» історії літератури, а також теорії літератури та критики). Роль літератури як могутнього засобу комуністичного виховання шкільної молоді і всього радянського народу за умов НТР помітно зростає. У наш час, коли миролюбна політика Радянського Союзу здобула підтримку переважної більшості держав і народів світу, а зростає економічна й військова могутність унеможливила всілякий тиск на нього з боку капіталістичних країн, дедалі більше загострюється ідеологічна боротьба між світом соціалізму та прогресу і табором капіталізму. «...Ідейне протистояння двох систем,— зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV партійному з'їздові,— стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»⁹. Література є

⁶ Научно-техническая революция и социализм. Под общей редакцией академика Б. М. Кедрова. М., Политиздат, 1973, с. 185.

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 86.

⁸ Див.: В. Г. Афанасьев. Научно-техническая революция, управление, образование. М., Политиздат, 1972; В. Г. Афанасьев. Обучение и образование в условиях научно-технической революции.— «Социологические исследования», 1974, № 1; В. Г. Зубов. Научно-техническая революция и школа.— «Советская педагогика», 1971, № 5; І. Ф. Надольний. Науково-технічна революція і мораль. К., «Знання», 1976; Научно-техническая революция и общественный прогресс. М., «Мысль», 1969; Научно-техническая революция и особенности социального развития в современную эпоху. Изд-во МГУ, 1974; Научно-техническая революция и социализм. М., Политиздат, 1973; Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив. К., «Наукова думка», 1975; Р. Познер. Влияние научно-технической революции на современную идеологическую борьбу. М., 1971; М. А. Прокофьев. Советская общеобразовательная школа на современном этапе. М., «Мысль», 1975; Современная научно-техническая революция. Историческое исследование, 1970; Человек — наука — техника (Опыт марксистского анализа научно-технической революции). АН ЧССР, АН СССР, 1973, та ін.

⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 83.

могутньою зброєю ідеологічної боротьби. Тому зрозуміло, що із загостренням ідейного протистояння двох систем зростає її роль як важливого засобу цієї боротьби.

Другим фактором, що визначає необхідність посилення ідейно-виховної ролі літератури в школі, є збільшення джерел інформації, комунікативних каналів «прямого зв'язку» із капіталістичними країнами. Школярі, зокрема старшого віку, мають можливість дивитися зарубіжні фільми, які часом шкодять справі виховання учнівської молоді (згадаймо лише багатосерійні фільми про Тарзана чи Фантомаса). У зв'язку з бурхливим розвитком туризму трапляються випадки контактування учнів з громадянами буржуазних країн, які намагаються в той чи інший спосіб негативно вплинути на них. Часом зовнішні «красивості», псевдоромантика творів буржуазного мистецтва, захоплення культом сили (або й насильства) приваблюють учнів, і в них створюється неправильне уявлення про життя в капіталістичних країнах. Розвінчати капіталістичний спосіб життя, утвердити учнів у перевазі нашого суспільного ладу, радянської моралі можна лише, використовуючи широкий комплекс чинників ідейно-виховного впливу, одне з провідних місць у якому належить художній літературі. Це зумовлює посилення уваги в процесі вивчення літератури в школі до ідейно-художнього спрямування кожного літературного твору, а отже, насамперед до піднесення естетичного та емоційного рівня його аналізу. Цього можна досягти, розв'язавши ряд проблем методики викладання літератури в школі.

Відомий радянський педагог М. І. Махмудов зазначає: «Частка вчителя (як джерела інформації) в загальному обсязі інформації, що нагромаджується, дуже швидко зменшується. Основними джерелами задоволення, наприклад, інтересу до політики служать не школа, не вчитель, а радіо, телебачення, преса»¹⁰. Цю думку М. Махмудов підтверджує такими цифрами: 42% старшокласників одержують політичну інформацію з бесід з різними людьми: друзями (21%), батьками (16%); від учителів же інформацію дістають лише 5% учнів¹¹. Сказане стосується не лише політичної інформації.

Отже, виховання інтересу до вивчення шкільних предметів, насамперед літератури як дисципліни, що ґрунтується на образному, естетичному сприйманні дійсності, засвоєння якої відбувається шляхом впливу на емоції учнів, є одним з головних завдань.

Зниження подекуди інтересу до вивчення літератури пояснюється прорахунками у викладанні її, в організації навчально-виховного процесу. Нерідко можна спостерігати на уроках літератури, як учитель, апріорно виділивши якусь суспільну чи моральну тезу, намагається відшукати в тексті художнього твору засоби образності, які мають служити своєрідним доказом цієї тези. Ось приблизний виклад пояснення шестикласникам вірша І. Франка «Каменярі».

Франко був поетом-революціонером. У своїх віршах він виступав проти гнобителів, проти монархії, закликав до повалення експлуататорського ладу. У вірші «Каменярі» поет змальовує в образі робітників, які ламають скелю самодержавства, борців, революціонерів. Каменярі віддані своїй справі, їх не лякає ні тяжкий труд, ні смерть. Франко висловлює тверду віру в перемогу майбутньої революції (вчитель читає поезію, потім продовжує роботу над текстом). Відшукайте у вірші порівняння, епітети, метафори, за допомогою яких поет змальовує тяжкий труд каменярів, масовість їхньої боротьби, висловлює віру в перемогу і т. д.

Як бачимо, вчитель ще до читання поезії повідомив учням ідейний зміст її, що знизило в них інтерес до вивчення твору.

Чи може такий, сказати б, залогізований аналіз викликати в учнів інтерес до твору, захопити силою почуття, глибиною думки, довершеністю художньої форми? Навряд. Тим більше, що розглядається вірш не

¹⁰ М. І. Махмудов. Проблемное обучение. М., «Педагогика», 1975, с. 16.

¹¹ Див. «Советская педагогика», 1970, № 1, с. 41.

як явище мистецтва, а як ілюстративне доповнення для підтвердження певної тези, поза його емоційно-естетичним звучанням.

Такий «аналіз» не посилює емоційного впливу, а отже, і впливу ідейно-естетичного взагалі, а навпаки, приглушує його. Тож і натрапляємо в практиці на такі парадоксальні ситуації, коли вивчений твір стає синонімом нудного, нецікавого... Тут доречно нагадати справедливе твердження відомого методиста літератури М. І. Кудряшова: «...інтерес до літератури викликається не тільки бажанням узнати нове, але й жагою естетичних переживань»¹². Ось цю жагу естетичних переживань і не можна випускати словесникові з поля зору.

Існує, безперечно, безліч шляхів вивчення поезії «Каменярі». Але цей вірш схвилює учнів, запалить їх думкою й почуттями великого поета лише тоді, коли цілком правильні положення, сформульовані вчителем, впливатимуть із аналізу ідейно-художнього змісту твору, а не будуть бездоказово нав'язуватися дітям.

Коефіцієнт корисного впливу літературних творів на учнів буде досить високим лише тоді, коли вчитель допоможе їм відчутти красу й силу художнього слова, розкриє неповторність образів, навчить насолоджуватися прекрасним. Одне слово, коли він говоритиме про літературний твір насамперед як про явище мистецтва, вияв прекрасного, а не як про базиліс ілюстрації певної, хоч і правильної тези; коли викликати захоплення героями твору, їх життям, думками, мріями.

Проблема підвищення інтересу до художньої літератури стала ще гострішою у зв'язку з таким наслідком науково-технічної революції, як поява нових каналів інформації, зокрема поширення телебачення. Телевізор у житті сьогоденішнього школяра займає значне місце. Перегляд телепередач забирає в учнів багато часу. Підраховано, що «дитина в більшості країн проводить біля телевізора від 500 до 1000 годин на рік, майже стільки ж часу, скільки вона перебуває в школі»¹³. Щоправда, в Радянському Союзі ці цифри нижчі.

Надмірне захоплення телебаченням завдає відчутної шкоди і здоров'ю, і розумовому розвитку, і навчанню школярів. Є й ще один аспект цієї проблеми, який безпосередньо стосується теми нашої розмови. Насамперед ідеться про час, який учень використовував колись для читання, а тепер витрачає на перегляд телепередач. Нерегламентоване захоплення телебаченням призводить до скорочення обсягу читання художньої літератури. Гадаємо, що це шкідливо позначається на загальному розвитку учня. Адже книжки він читає вибірково, здебільшого ті, що подобаються або рекомендуються шкільною програмою. А по телебаченню дивиться часто все, що передається, інколи не тільки не потрібне, а й зайве або шкідливе для нього. Крім того, значна кількість літературних творів екранізована. Вони демонструються як на кіноекранах, так і по телебаченню. Сам по собі це, звичайно, відрадний факт. Однак виникла нова — і дуже реальна — загроза. Учні відчули порівняну легкість сприймання телепередач: не доводиться витрачати розумових зусиль на читання, напружувати мислення, уяву. Заощаджується час: чотири серії «Війни і миру» — за якихось шість годин... А скільки часу треба витратити на читання? До того ж, переглянувши екранізацію програмового твору та ознайомившись з аналізом його у підручнику, можна обійтись і без читання... А тут ще часом і програмових творів у бібліотеці бракує... Буває, що і вчитель не досить вимогливий, до того ж не вміє розкрити краси художнього твору... Отак і вивчається література — без літератури.

¹² Н. І. Кудряшов. Об эффективности занятий по литературе (К вопросу о методах обучения). — «Литература в школе», 1970, № 4, с. 19.

¹³ «Семья и школа», 1970, № 8, с. 14.

Останнім часом у методичній пресі, в наукових дослідженнях питання посилення емоційно-естетичного (а отже, й ідейно-виховного) впливу художньої літератури на учнів приділяється помітна увага. У ряді праць¹⁴ розглядаються такі форми, методи та прийоми аналізу літературних творів, які забезпечують максимальне сприйняття їх саме як явища мистецтва, в нерозривній діалектичній єдності форми та змісту. Не випадкова в цьому плані увага до цілісного аналізу, до одночасного розкриття ідейно-художньої сутності твору. Отже, першорядним завданням викладання літератури в школі на сучасному етапі є посилення ідейно-виховного впливу літератури на учнів шляхом поліпшення емоційно-естетичної якості аналізу, виховання в них інтересу до неї як навчального предмета. У зв'язку з цим необхідно забезпечити комплексний вплив літератури на учнів. А це можливе лише за умови, по-перше, науково обгрунтованої системи такого впливу, по-друге, за наявності достатньої матеріально-технічної бази.

У реалізації цього завдання велику роль повинна відіграти кабінетна система викладання. Кабінети літератури (або єдині кабінети мови і літератури) мають стати не тільки засобом забезпечення навчального процесу, а й своєрідним науково-методичним центром. На кабінетну систему слід орієнтувати і науково-методичні видання, підручники, навчальні посібники, дидактичні матеріали, наочність, а також технічні засоби навчання. Одночасно потрібно розробити чітку і всеохоплюючу систему науково-методичних порад і рекомендацій щодо їх використання. Треба звільнити вчителя від необхідності витрачати час на виконання роботи технічного характеру: виготовлення карток, схем, плакатів та іншого ілюстративного матеріалу.

Визначальна роль у розв'язанні завдання інтенсифікації викладання літератури, в піднесенні якості успішності належить, безумовно, підручникам. Міністерство освіти, видавництво «Радянська школа» домоглися тут уже певних успіхів. Як стабільні затверджені підручники для 4, 5 та 6 класів. Добре зарекомендував себе пробний підручник для 7 класу. Завершується робота над створенням підручників для 8, 9 та 10 класів.

Побачили світ і посібники нового типу, присвячені вивченню літератури в окремих класах. Так, схвальні відгуки вчителів заслужили методичні посібники Н. С. Ткаченка «Вивчення української літератури в 4 класі» (К., «Радянська школа», 1975) та О. С. Бандури «Вивчення української літератури в 5 класі» (К., «Радянська школа», 1972). Величезний потік інформації поставив вимогу створення посібників для вчителя, змістом яких будуть різні види допоміжних матеріалів — дидактичні, ілюстративні, бібліографічні тощо. Вони являтимуть собою складові єдиного комплексу забезпечення словесника всім необхідним для організації навчального процесу.

НТР зумовила насиченість промисловості, сільського господарства, побуту, зокрема сфери середньої й вищої освіти, різноманітною технікою, екранною та звуковідтворюючою, електронно-обчислювальними машинами, пристроями для самостійного навчання та контролю за ним і т. ін. А настійна потреба інтенсифікації педагогічного процесу зумовила активне застосування технічних засобів навчання. Однак в цій галузі наука відстає від практики: вчителі давно й широко впроваджують ТЗН, а теоретичного обгрунтування на рівні сучасних наукових досягнень, вичерпних методичних порад, як саме використовувати їх, ураховуючи специфіку літератури як навчального предмета, ще немає. Опубліковані

¹⁴ Див.: Искусство анализа художественного произведения. Составитель Т. Г. Браже. М., «Просвещение», 1971; Е. А. Маймин. Опыты литературного анализа. М., «Просвещение», 1972; К. П. Фролова. Анализ художнього твору. К., «Радянська школа», 1975; Н. М. Сафонова. Виховання навичок аналізу прозового твору. К., «Радянська школа», 1967.

праці з цього питання¹⁵, безперечно, прислужаться вчителеві, але вони мають переважно характер поширення досвіду (що теж важливо!), а не наукового, психолого-педагогічного обґрунтування.

У практиці викладання нерідко доводиться стикатися з двома крайностями: коли вчитель майже не використовує ТЗН (іноді через те, що їх немає, а деколи внаслідок методичної невідповідності) і коли уроки перенасичуються ними. Ми побували на уроці в 10 класі на тему «Зачарована Десна» О. Довженка. Учні переглянули вибрані кадри з діафільму про О. Довженка, фрагменти з кінофільму «Зачарована Десна», було продемонстровано через епідіаскоп 6 ілюстрацій з різних видань про письменника і, нарешті, прозвучав у магнітофонному запису уривок із кіноповісті. Вчитель був зайнятий переважно коментуванням побаченого й почутого. А сам літературний твір залишився «за кадром», його «витіснили» технічні засоби.

Пригадується, на противагу цьому «затехнізованому» урокові, інший, що його провів відомий майстер-словесник О. С. Непорожній (Яготинська середня школа № 3 Київської області). Вчитель зосередив увагу на ідейно-художній тканині «Зачарованої Десни». Учні, ще вдома підготувавшись до аналізу твору, зробили потрібні виписки, досліджували способи творення образів, особливої поетичного стилю О. Довженка, намагалися встановити роль тропів у розкритті ідейного змісту кіноповісті. Коли необхідна підготовча робота була вже проведена, вчитель через діаскоп демонстрував кілька окремих кадрів з кінофільму «Зачарована Десна», які мають ключове значення для розуміння ідейної спрямованості твору. Через епідіаскоп було показано фотографії батьків О. Довженка (прототипів дійових осіб кіноповісті). Демонстрація кожного об'єкта була продумана з погляду методичної доцільності, посилення емоційно-естетичного враження від літературного твору. Таким чином, ТЗН не тільки не заступили кіноповісті О. Довженка, а, навпаки, сприяли глибокому усвідомленню її як явища мистецтва. Це забезпечило потрібний ідейно-виховний вплив «Зачарованої Десни» на учнів. І тільки домігшись міцного знання тексту та з'ясування ідейно-художнього змісту «Зачарованої Десни», вчитель порекомендував десятикласникам переглянути кінофільм. Саме таке продумане, доцільне застосування ТЗН дає бажаний навчальний ефект.

Дедалі ширше в навчально-виховному процесі використовується телевізор. Зокрема, в практику школи ввійшли й навчальні телепередачі з літератури. Проте методичний ефект їх невисокий. Не будемо вже говорити про те, що чимало з них є не довершеними як з літературознавчого, так і методично-педагогічного погляду. Часто телепередачі з літератури не вносять нічого нового у тему, що вивчається, і є лише своєрідним «унаочненням» підручника. Досі ще не розроблена наукова система, методика використання телепередач на уроках літератури. Словесники, які працюють творчо, самі шукають шляхів удосконалення навчального процесу, виробляють власну методику використання телепередач. Так, учителька Дружбівської середньої школи Бучацького району Тернопільської області М. В. Козачок, готуючись до уроку з використанням навчальної телепередачі, дає учням завдання скласти план або законспектувати основні положення телепередачі. Іноді пропонує викласти в усній або письмовій формі свої враження від неї. Часом, залежно від виду телепередачі, вчителька на уроці коригує завдання, добираючи найдоцільні-

¹⁵ Л. П. Кулінська. Звукозапис на уроках української літератури. К., «Радянська школа», 1973; С. С. Мельничук. Використання технічних засобів на уроках літератури. З досвіду. К., «Радянська школа», 1966; Техніка входить в клас. Составитель Л. М. Пискунов. Киевский городской институт усовершенствования учителей, 1965; У дружбі з технікою. З досвіду середньої школи № 87 по використанню технічних засобів при вивченні української мови та літератури. Київський міський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, 1965.

ший вид його. У тих випадках, коли завдання пропонують ведучі, М. В. Козачок або схвалює його, або замінює чи уточнює. Подібну роботу проводить учителька Київської середньої школи № 119 Н. А. Яценківська.

Отже, нині на озброєнні словесника є діапроектори різних типів, кіноапарати, епідіаскопи, кодоскопи, різні види звукозапису, навчальні теле- та радіопередачі. Про письменників, творчість яких вивчається за програмою, створено навчальні діафільми. У фільмотеці — понад 20 кінофільмів навчального характеру про українських письменників. Учителі користуються фотохрестоматіями з літератури для 4—8 класів, а незабаром такі посібники одержать і 9—10 класи. Шкода тільки, що методика, педагогічна наука відстають від вимог практики й не дають словесникові науково обгрунтованих рекомендацій щодо максимального ефективного використання ТЗН, не розв'язано ще важливих психолого-педагогічних проблем застосування навчальної техніки в процесі вивчення літератури в школі.

Науково-технічна революція поставила перед системою освіти як вищої, так і середньої, принципово нові вимоги до навчання, підготовки майбутніх спеціалістів, здатних забезпечити всі галузі виробництва, науки й культури в період розгорнутого будівництва комунізму.

Проблема встановлення оптимальних відношень між політехнізацією й професіоналізацією, між принципом рівності, «однаковості» освіти для всього населення й забезпечення індивідуальних інтересів, нахилів, обдаровань — одна з важливих проблем, що стоять перед середньою школою. «Для поглиблення знань з природничих, у тому числі фізико-математичних, і гуманітарних наук, а також розвитку різнобічних інтересів і здібностей учнів школам надано право проводити, починаючи з 7 класу, факультативні заняття за вибором школярів», — зазначається в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи»¹⁶. Факультативні заняття забезпечують і індивідуальні запити та інтереси учнів, дають змогу їм глибше ознайомитися з тими шкільними предметами, до вивчення яких вони мають нахил і здібності. «Факультативні заняття дозволяють школярам, що проявляють підвищений інтерес до певних предметів, поглиблювати свої знання, набувати практичний досвід. Вони диференціюють навчання в старших класах. Різні форми занять (урок, лекція, семінар, практикум і т. д.), що застосовуються при організації факультативних занять, урізноманітнюють педагогічний процес»¹⁷, — пише міністр освіти СРСР М. О. Прокоф'єв.

Аналіз стану факультативних занять показує, що більшість учнів виявляють підвищений інтерес до факультативного вивчення гуманітарних предметів, насамперед мов та літератури.

Факультативні заняття є прямим наслідком науково-технічної революції, по-перше, тому, що вони покликані задовольнити запити найбільш розвинених учнів, у яких уже виробилися більш або менш сталі інтереси до певного предмета, які найчастіше виходять за межі шкільної програми й зорієнтовані на новітні досягнення науки. І, по-друге, тому, що вони являють собою своєрідний експеримент, суть якого полягає в перевірці одного із засобів розв'язання проблеми загальноосвітньої й спеціальної підготовки фахівців для всіх галузей народного господарства, науки, освіти, культури. А головне — сама суть специфіки факультативних занять зумовлює наближення їх змісту, а особливо методики проведення, до методики вищої школи, що можливе лише за умови посиленого інтелектуального розвитку учнів. Так, наприклад, у практику факультативних

¹⁶ «Радянська школа», 1966, № 12, с. 3.

¹⁷ М. А. Прокоф'єв. Советская общеобразовательная школа на современном этапе. М., «Мысль», 1975, с. 39.

занять з літератури входять такі характерні для вузівського навчального процесу форми та методи роботи, як семінар, курсова робота, самостійна робота аналітичного характеру тощо. Традиційні ж шкільні методи викладання літератури, наприклад лекція, набувають рис, властивих вузівській методиці¹⁸.

Факультативні заняття з літератури є високоефективним засобом виховання учнів у комуністичному дусі, їх поглибленої літературної освіти, а також підготовки до майбутньої трудової діяльності. Факультативні заняття в школах Української РСР проводяться за новими програмами¹⁹, особливістю яких є чітка ідейно-виховна спрямованість.

На сучасному етапі важливою є проблема підвищення наукового рівня викладання. Ця проблема — всеохоплююча: вона торкається і самого викладання, і науковості підготовки вчителя, і відповідності новітнім науковим досягненням підручників, посібників, іншої науково-методичної літератури, і методичного аспекту навчального процесу, і, нарешті, учня. Виникла проблема науковості, зокрема наукової підготовки учнів, як прямий наслідок НТР. Досвід показує, що тепер в учнів значно раніше, ніж колись, виникають і формуються наукові інтереси²⁰. Про важливість наукової підготовки молоді вже з шкільного віку говорив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв з трибуни XVI з'їзду ВЛКСМ: «Партія дбає про те, щоб зробити молодих будівників комунізму людьми широко освіченими, творчо мислячими. Молодь повинна ясно уявляти собі, що наука і техніка не знають меж у своєму розвитку. Тому вже з шкільної парті треба виховувати в собі невгамовну жадобу пізнання, живу сприйнятливність до нових наукових і технічних відкриттів»²¹.

Наукова робота учнів з літератури провадиться в рамках факультативних занять, зокрема при написанні курсових учнівських робіт, на звичайних уроках (меншою мірою) та в процесі індивідуальної роботи, коли взаємини вчителя й учня набувають характеру наукового керівництва. Велике значення в піднесенні наукової роботи учнів можуть відіграти вузи, зокрема така форма роботи, як проведення спільних наукових конференцій за участю студентів та науковців вузів безпосередньо в школі або участь учнів у студентських наукових конференціях. Наприклад, у цьому році на міжвузівській науковій студентській конференції при Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, в якій брали участь студенти з багатьох республік, з науковими доповідями виступило три учні. Учениця середньої школи № 92 ім. І. Я. Франка м. Києва Соломія Павличко виголосила доповідь на тему «Леся Українка і англійська література». Ця доповідь викликала великий інтерес у присутніх і була відзначена як одна з найкращих і самостійних праць на конференції. З доповідями виступили і випускниці Яблуневої середньої школи ім. Н. К. Крупської Баришівського району Київської області Віра Шуляк («Тема шкільного життя в сучасній прозі для дітей») і Тетяна Пічка («Поет Борис Олійник — лауреат Державної премії СРСР»). Їхні виступи теж дістали високу оцінку²².

Нарешті, однією з найважливіших проблем системи народної освіти є проблема вдосконалення методики викладання, запровадження нових, ефективних методів, які б активізували творче мислення, розвивали самостійність учнів. Удосконалення традиційних та запровадження нових методів викладання є об'єктивною вимогою НТР. Ця проблема якнайтісніше пов'язана з практикою викладання, з підготовкою спеціалістів для

¹⁸ Див.: В. Я. Неділько. Питання факультативу. — «Українська мова і література в школі», 1968, № 7.

¹⁹ Див.: «Українська мова і література в школі», 1974, № 10, 11.

²⁰ Див.: «Радянська школа», 1975, № 11, с. 21—27.

²¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 3. К., Політвидав України, 1972, с. 29.

²² Див. Програму XXXIII студентської наукової конференції. К., КДУ, 1976, с. 84—85.

всіх галузей народного господарства, науки, культури, освіти. Методика (а вона є насамперед наукою про методи викладання) активно впливає на всю систему народної освіти, на розвиток науки.

Від методів викладання, у тому числі, може, від методів викладання літератури, залежать не тільки знання учнів, а й підготовка їх до майбутньої трудової діяльності, «вживання» в неї. Зокрема це стосується таких необхідних для працівника будь-якої галузі народного господарства рис, як творча активність, самостійність мислення і дії, ініціативність. «Основною метою добре поставленого навчання має бути насамперед розвиток творчих здібностей, а не тільки просте нагромадження знань і оволодіння певними навичками у розв'язанні стандартних завдань»²³, — пише відомий учений-кібернетик академік В. Глушков.

Питання методів, їх дефініції і класифікації, як це не парадоксально звучить, найслабше розроблене в теорії дидактики, в галузі конкретних методик, у тому числі і методики літератури. На сьогодні немає ще науково обгрунтованого, загальновизнаного визначення методу викладання літератури і так само класифікації методів. А питання методу є центральною проблемою методики, оскільки «методи навчання впливають на обсяг, глибину й свідомість засвоєння учнями знань, на розвиток їх самостійності й творчої активності, а також на підвищення виховуючої ролі навчання»²⁴.

Ми не будемо спинятися докладно ні на широкому трактуванні поняття методу, ні навіть на загальновизнаних методах викладання літератури в середній школі (лекція, бесіда). Схарактеризуємо більш або менш докладно лише один метод, який уже за умов НТР досить міцно увійшов у практику викладання літератури в середній школі, хоча й не дістав ще належного теоретичного обгрунтування. Це метод самостійної роботи учнів. Звичайно, самостійна робота учнів запроваджувалася в навчальний процес і раніше. Особливої уваги почали надавати їй наприкінці 50-х років, коли на весь зріст постало питання зміцнення зв'язку школи з життям. Проте самостійна робота на той час виступала в ролі допоміжного методичного прийому. Скажімо, після опрацювання будь-якого твору вчитель ставив перед учнями завдання самостійно відповісти на подані в підручнику запитання. Помітний елемент самостійності притаманний домашньому завданню. Самостійні завдання розв'язуються в процесі написання творчих робіт. Однак всі ці форми виявлення самостійності учнів носять лише додатковий, допоміжний характер. Не практикувалася (та й досі практикується ще досить рідко) така форма самостійної роботи, коли учні цілком самостійно опрацьовували б певний навчальний матеріал. А поряд з іншими складовими, якими окреслюється визначення методу викладання літератури, розв'язання найважливіших навчально-виховних завдань, опрацювання окремого розділу або підрозділу програми є обов'язковими умовами, що визначають метод.

Так, скажімо, кінофільм (кіноурок) не може вважатися методом викладання літератури, бо з нього учні не можуть дістати повної суми знань з будь-якого питання літератури. Переглянувши кінофільм «Лісова пісня», вони збагатять уявлення про драму-феєрію Лесі Українки, дізнаються про її зміст, але засвоять знання про «Лісову пісню» відповідно до програмових вимог лише тоді, коли вона буде проаналізована в класі методом лекції чи бесіди. Кінофільм не зможе вичерпно ознайомити навіть із змістом твору, бо не передасть, наприклад, авторських ремарок (вони в творі Лесі Українки відіграють велику роль). Отже, за

²³ В. Глушков. Кибернетика и педагогика. — «Наука и жизнь», 1964, № 1, с. 20.

²⁴ Опыт дидактических исследований в СССР и ГДР. М., «Педагогика», Берлин, «Фольк унд виссен», 1974, с. 30.

всіх умов кінофільм у навчальному процесі може виступати лише як методичний прийом, що має допоміжний характер. Так само, повторюємо, в ролі методичного прийому виступає й самостійна робота — в більшості випадків — на уроках літератури. Методом викладання самостійна робота стає лише тоді, коли учні самостійно опрацьовують і засвоюють певну тему, підтему програми або її складову частину.

Метод самостійної роботи є прямим наслідком науково-технічної революції. Він викристалізувався з методичного прийому, збагатився новими якостями і, власне, став методом у зв'язку з такими умовами НТР:

1. Зростання кількості інформації та перенасичення нею (навчальним матеріалом) програм. Так, скажімо, на творчість В. Сосюри програма відводить 4 години, а вивчити слід (тільки текстуально) 11 поезій, у тому числі поему «Червона зима». Творчість А. Малишка опрацьовується протягом 5 уроків, для вивчення визначено 7 творів, у тому числі велика за обсягом і важлива в ідейно-виховному плані поема «Це було на світанку». А ще ж передбачено повторення поеми «Прометей», оглядове ознайомлення з рядом творів. Дві важливі за ідейно-художнім змістом кіноповісті О. Довженка — «Зачарована Десна» та «Поема про море» — вивчаються протягом 6 годин.

2. Прискорений інтелектуальний розвиток учнів, здатність їх до засвоєння більшої, ніж раніше, кількості навчального матеріалу, про що вже йшлося вище.

3. І нарешті — найголовніше. НТР ставить перед кожною людиною, де б вона не працювала, вимогу самостійно розв'язувати виробничі завдання різного характеру, приймати самостійні рішення, розбиратися у спеціальній інформації, про що наголошувалося у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС²⁵. Застосування методу самостійної роботи в школі, зокрема під час вивчення літератури, крім суто навчальної мети, сприяє розвитку самостійного мислення учнів, готує їх до виробничої діяльності в умовах НТР.

Як і кожен метод, самостійна робота може дати бажаний ефект лише тоді, коли вона застосовується з урахуванням, по-перше, вікових та пізнавальних особливостей учнів і, по-друге, виду навчального матеріалу.

Досвід показує, що найбільш ефективний метод самостійної роботи у старших, 8—10 класах, причому відповідно до принципів дидактики питома вага самостійності в роботі учнів зростає від класу до класу. Найдоцільніше використовувати метод самостійної роботи при опрацюванні творів, невеликих за обсягом і порівняно нескладних щодо ідейно-художнього змісту.

Метод самостійної роботи слід застосовувати, виходячи з конкретних умов. За будь-яких обставин чи форм уроку почати треба із виразного читання твору, пояснення незрозумілого. Потім учитель ставить учням завдання: опрацювати матеріал з більшою чи меншою мірою самостійності. Наприклад, у 8 класі можна запропонувати учням після стислої вступної бесіди читання твору та пояснення незрозумілого самостійно опрацювати байку «Муха і Бджола». Восьмикласники прочитають (на уроці) відповідний матеріал підручника. А потім учитель перевірить, як учні засвоїли й зрозуміли його. Звичайно, елемент самостійності тут дуже незначний. Але він є. Адже сама психологічна спрямованість учня на оволодіння навчальним матеріалом без допомоги вчителя активізує сприйнятливність, увагу. Та й читання літературознавчої праці, нехай це й розділ підручника, є важливим елементом самостійної роботи.

Після того, як учні протягом відведеного часу попрацюють над

²⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 86.

твором, над підручником, учитель перевіряє вивчене, в разі потреби виправляє та доповнює їхні відповіді.

Наступним етапом у впровадженні методу самостійної роботи є аналіз твору за поданим планом. Наприклад, у 9 класі можна в такий спосіб опрацювати поезії «Гримить», «Декадент» І. Франка, «Трудівниця», «Справжні герої», «Уперед», «До Б. С-го» П. Грабовського, «Слово, чому ти не твердая криця», «Дим», «Напис в руїні» Лесі Українки та ін. Зрозуміло, що вчитель має враховувати, наскільки учні обізнані з темою твору, і у вступній бесіді розповісти про невідоме, наприклад про біографічні елементи, що стосуються написання поезій «Дим», «Напис в руїні», виникнення задуму поезії «Слово, чому ти не твердая криця» та ін. Після вступної бесіди та читання, скажімо, поезії «Напис в руїні», а також пояснення незрозумілого, вчитель дасть учням такий орієнтовно план аналізу:

1. Історична основа поезії «Напис в руїні». 2. Якими рисами і вчинками характеризується безіменний цар? 3. Як змальовано в поезії творчу працю єгипетського народу? 4. Якими засобами утверджується думка про народ як творця всіх матеріальних і духовних цінностей? 5. Яка ідея поезії? 6. Чи актуальним був твір «Напис в руїні» в час його написання? Чому?

План можна продиктувати, записати заздалегідь на дошці чи оформити у вигляді таблиці, продемонструвати через кодоскоп або діаскоп.

Під час аналізу, звичайно, учні розглядають і засоби образності, з'ясовують їх роль у розкритті ідейно-художнього змісту поезії. Коли вони вже набудуть достатнього досвіду вивчення творів методом самостійної роботи, можна перейти до вищого його ступеня. Словесник, пропонуючи завдання, не дає готового плану роботи над твором, а визначає лише головну мету. Стосовно того ж таки вірша «Напис в руїні» завдання може бути таким: «Покажіть, як у поезії утверджується роль народу як творця всіх матеріальних і духовних цінностей, творця історії і як засуджується несправедливий монархічний лад».

І нарешті, метод самостійної роботи в найвищому його ступені, коли вчитель ставить перед учнями завдання: «Проаналізувати ідейно-художній зміст поезії Лесі Українки «Напис в руїні».

На опрацювання твору методом самостійної роботи вчитель відводить точно визначену кількість часу, про що повідомляє старшокласників. Це залежить від обсягу й складності твору, а також від навичок самостійної роботи і досвіду учнів.

Після закінчення роботи проводиться опитування учнів, яке є одночасно закріпленням. Перевірку засвоєння знань можна робити у формі індивідуального опитування — і тоді треба домагатися вичерпних, повних, логічно послідовних відповідей. При фронтальній бесіді особливу увагу слід приділяти учням, які слабше встигають, не мають навичок самостійної роботи. Практика свідчить, що коли учні набувають таких навичок, на опрацювання твору, його аналіз витрачається менше часу, а знання виявляються міцнішими й свідомішими.

Програма з літератури 8—10 класів містить і ряд творів, цілком прозорих за ідейно-художнім змістом. Це здебільшого інтимна, пейзажна лірика тощо, а саме: «Гріє сонечко», «Червона калино, чого в лузі гнешся?», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», «Чого являєшся мені у сні?» І. Франка; «До матері», «До Н.К.С.», «Надія», «Сон», цикл «Веснянки» П. Грабовського; «До мого фортеп'яно», «Стояла я і слухала весну», «Давня весна», «Хто вам сказав, що я слабка...» Лесі Українки; «Гаї шумлять», «Як упав же він з коня» П. Тичини; «Поле чорніє. Проходять хмари...», «Яблука допіли, яблука червоні!», «Розмова з другом» М. Рильського; «Так ніхто не кохав...», «Коли потяг у даль загуркоче...», «Білі акації будуть цвісти...», «Васильки» В. Сосюри; «Теслярі», «Пісня про рушник» А. Малишка та ін. Такі твори можна опрацьовувати мето-

дом самостійної роботи на уроках і вдома (як домашнє завдання). Звичайно, те, що вони визначені для вивчення методом самостійної роботи, аж ніяк не означає, що це твори непершорядного значення. Навпаки, як поезії тонкої образної організації, глибокого змісту, вони потребують пильної уваги. Особливо треба стежити за розкриттям особливостей їх образності, мови.

Метод самостійної роботи, зрозуміло, не обмежується лише рамками поезії. Він може бути ефективним при вивченні невеликих за обсягом прозових творів і окремих питань, наприклад образів героїв твору (переважно неголовних). Скажімо, в романі О. Гончара «Прапорonosці» це можуть бути образи Сагайди, братів Блаженків, Багірова, Маковейчика та ін.

Тут ми торкнулися лише деяких аспектів методу самостійної роботи на уроках літератури. Ця проблема чекає ще свого дослідження — і в плані науково-теоретичного осмислення сутності цього методу, і в плані вивчення й удосконалення практичного досвіду застосування його. Безсумнівне лише одне: метод самостійної роботи з'явився внаслідок змін у шкільному навчальному процесі, і він повністю відповідає сучасним вимогам викладання літератури в школі.

Зміни в навчально-виховному процесі середньої школи, зумовлені НТР, дедалі відчутніше вторгаються в усі її сфери, зумовлюють потребу в глибокому вдосконаленні існуючих, а також у запровадженні нових форм, методів і прийомів викладання літератури. Цей процес уже відбувається, хоча він і має спонтанний характер. Першорядним обов'язком педагогічної науки, вчених університетів, педінститутів, науково-дослідних закладів є глибоке вивчення і осмислення цього процесу, вироблення науково-методичних рекомендацій, які відповідали б вимогам, поставленим сучасністю, НТР до всієї системи середньої освіти, зокрема до викладання літератури в середній школі. Педагогіка, методика повинні перейти від розробки часткових і другорядних тем до вирішення кардинальних проблем роботи школи. Слід завжди пам'ятати слова, сказані Л. І. Брежнєвим на XXV з'їзді партії: «Правильно кажуть: немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія. Ми прекрасно знаємо, що повноводний потік науково-технічного прогресу вичерпається, якщо його не будуть постійно жити фундаментальні дослідження»²⁶. Саме на такі фундаментальні праці з проблем викладання літератури в сучасній школі чекає вчитель-словесник.

В. Я. НЕДІЛЬКО

²⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 53.